

הסוגיא השמונה עשרה – 'מוציא' (לח ע"א-ע"ב)

שעל הפת הוא אומר המוציא וכו'.

1. תנו רבנן: מה הוא אומר? המוציא לחם מן הארץ, רבי נחמיה אומר: מוציא לחם מן הארץ.	א. ברייתא, ובה מחלוקת תנא קמא ורבי נחמיה בנוסח הברכה על הפת
2. אמר רבא: במוציא כולי עלמא לא פליגי דאפיק משמע, דכתיב: אל מוציאם ממצרים, כי פליגי – בהמוציא; רבנן סברי: המוציא – דאפיק משמע, דכתיב: המוציא לך מים מצור החלמיש; ורבי נחמיה סבר: המוציא – דמפיק משמע, שנאמר: המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים.	ב. הסבר של רבא למחלוקת, ודיון בו
3. ורבנן? – ההוא, הכי קאמר להו קודשא בריך הוא לישראל: כד מפיקנא לכו עבידנא לכו מלתא כי היכי דידעיתו דאנא הוא דאפיקית יתכון ממצרים, דכתיב: וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא.	
4. משתבחין ליה רבנן לרבי זירא את בר רב זביד אחוה דרבי שמואל בר רב זביד דאדם גדול הוא, ובקי בברכות הוא. אמר להם: לכשיבא לידכם הביאוהו לידי. זמנא חדא איקלע לגביה, אפיקו ליה ריפתא, פתח ואמר מוציא. אמר: זה הוא שאומרים עליו דאדם גדול הוא ובקי בברכות הוא? בשלמא אי אמר המוציא – אשמעינן טעמא, ואשמעינן דהלכתא כרבנן; אלא דאמר מוציא, מאי קמשמע לן?	ג. מעשה שבו הביע רבי זירא ביקורת על נוסח הברכה שבפי בר רב זביד, שבירך כרבי נחמיה
5. ואיהו דעבד – לאפוקי נפשיה מפלוגתא.	ד. הסבר למעשה בר רב זביד
6. והלכתא: המוציא לחם מן הארץ, דקיימא לן כרבנן, דאמרי: דאפיק משמע.	ה. פסק הלכה

מסורת התלמוד

[1] המוציא לחם מן הארץ, רבי נחמיה אומר: מוציא לחם מן הארץ. ירושלמי ברכות ו א, י ע"א; בראשית רבה פרשה טו, סימן ט; מדרש תהילים קד, סימן יא. [2] אמר רבא... כולי עלמא לא פליגי... כי פליגי... השוו בבלי ברכות נב ע"ב. במוציא... דאפיק משמע... המוציא דאפיק משמע... דמפיק משמע. השוו בראשית רבה פרשה טו, סימן ט. אל מוציאם ממצרים. במדבר כג כב. המוציא לך מים מצור החלמיש. דברים ח טו. המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. שמות ו ז. [3] וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא. שמות ו ז. [4] משתבחין ליה רבנן לרבי זירא את בר רב זביד... פתח ואמר מוציא. השוו ירושלמי שם, בראשית רבה שם. [5] לאפוקי נפשיה מפלוגתא. בבלי פסחים קטו ע"א.

רש"י

דאפיק משמע שהוציא כבר, והא ודאי ברכה הגונה, דלשעבר בעינן, שהרי כבר הוציא הלחם הזה מן הארץ שהוא בא ליהנות הימנו. דכתיב אל מוציאם ממצרים וכשנאמרה פרשת בלעם כבר יצאו. המוציא לך מים וכבר הוציא. ורבי נחמיה סבר דמפיק משמע שעתיד להוציא, דכתיב המוציא אתכם וכשנאמר פסוק זה למשה עדיין לא יצאו, והמוציא לך מים עדיין היה מוציא, כל ימי היותם במדבר. דאפיקית יתכון שאני הוא שהוצאתי אתכם. אשמעינן טעמא פירושא דקרא, כמו שפירשנוהו ולמדנו פירושו. ואשמעינן הלכה כרבנן דהמוציא דאפיק הוא. מאי קמשמע לן הכל מודים בזו.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

לפי משנתנו, ברכות ו א, מברכים על הפת "המוציא לחם מן הארץ". בברייתא המובאת בראש סוגיא זו מובהר שזו היא עמדת התנא קמא או "רבנן", ורבי נחמיה לעומתם סבור שיש לברך "מוציא לחם מן הארץ", ללא ה"א הידיעה [1]. לדעת רבא, ברור שהלשון המתאים הוא לשון עבר, "דאפיק", ולא לשון הווה, "דמפיק", וכמו כן ברור שלשון "מוציא" הוא אכן לשון עבר, ומודים חכמים לרבי נחמיה שלשון זה תקף. לא נחלקו רבי נחמיה וחכמים – לפי רבא – אלא לגבי לשון "המוציא": לדעת רבי נחמיה לשון הווה הוא, ואינו מתאים לברכה, ולדעת חכמים אף "המוציא" לשון עבר הוא, המתאים לברכה. פסוקים מובאים כדי להוכיח את שתי העמדות [2-3]. בר רב זביד בירך "מוציא" כדי לצאת ידי כל הדעות, אך רבי זירא זלזל בו על כך, משום שלא ניצל את ההזדמנות שבברכה כדי להפגין ידע הלכתי [3-4]. מסקנת הסוגיא היא שמברכים "המוציא", שאף הוא לשון עבר לדעת חכמים [5].

השימוש בבינוני מיודע ולא מיודע בנוסחן של ברכות

"מוציא" ו"המוציא" הן אותה מילה ממש, צורת בינוני, אלא ש"מוציא" אינו מיודע ו"המוציא" מיודע. רוב התיאורים של הקב"ה בחתימות של הברכות מנוסחים בלשון בינוני¹, ונראה שמתבקשת צורה מיודעת של הבינוני בברכות אלו, משום שהתיאורים הללו של הקב"ה עומדים ביחס של תמורה לשם ה' וכינויו², "ה', א-להינו, מלך העולם", שהם שמו הפרטי של הקב"ה וכינויו המיודעים³. ואכן, ברוב הברכות הבינוני מיודע באופן אוטומטי, ללא תוספת ה"א הידיעה, שכן מדובר בנסמך של סומך מיודע, ובתור שכזה אף הוא נחשב מיודע: "בורא פרי העץ", "מקדש השבת". ברם כאן המילה "לחם" אינה מיודעת, ולכן מתבקשת דווקא הצורה "המוציא"; ה"א הידיעה מיידעת את הכינוי "מוציא", המתייחס לקב"ה, ובד בבד עם יידוע המילה "מוציא" בה"א הידיעה הופכת המילה "לחם" למושא הישיר הלא מיודע של הבינוני המיודע "המוציא", והיחס ביניהם הופך מיחס של נסמך/סומך לייחס של נושא/מושא ישיר.

אך מצאנו גם ברכות שבהן התיאור של הקב"ה אינו מיודע, והוא נסמך לסומך לא מיודע, כגון "בורא מיני מזונות", "בורא מיני בשמים", "יוצר אור ובורא חושך...". ורבות מן החתימות של ברכות העמידה. הרושם הוא שבמקרים הללו לשון הברכה נקבע על פי דפוס שיסודו ביידוע או על פי פסוק: בברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה" המילה "בורא" מיודעת אוטומטית בעקבות היותה נסמכת לסומך מיודע, אך היא נכתבת ללא ה"א הידיעה, מה שגרר באשגרה את הצורות "בורא מיני מזונות", "בורא מיני בשמים" ו"בורא נפשות רבות וחסרונן". הללו היו צריכים להיות מנוסחים "הבורא מיני מזונות" – נושא מיודע ומושא ישיר לא מיודע – וכיוצא בזה, אך המילה "בורא" נשארה ללא יידוע באשגרה מן הברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה", ולא הבחינו מנסחי הברכות בכך שבצורות ההן הבינוני מיודע באופן אוטומטי, ללא צורך בה"א הידיעה. כיוצא בזה, בעקבות החתימות "מגן אברהם", "מחיה המתים", "גואל ישראל", "מברך השנים" ודומותיהן, שבהן הבינוני מיודע מאליו בהיותו נסמך לסומך מיודע (שם או שם עצם מיודע), נוסחו גם הברכות "שובר אויבים ומכניע זדים", "שומע תפילה" ואחרות ללא ה"א הידיעה, אף על פי שאין בהן יידוע אוטומטי. הברכה "יוצר אור ובורא חושך", לעומת זאת, מבוססת על לשון הפסוק ישעיהו מה ז.

1 כגון "המוציא..."/"בורא..."/"יוצר המאורות", "הרוצה בתשובה". התיאורים המועטים הללו מנוסחים כמשפט יחס, כגון "שהכל נהיה בדברו".

2 משמעותה של הצורה הבלתי-מיודעת של הבינוני כשהיא עומדת בתמורה לשמו של הקב"ה וכינויו היא שמברכים את ה' על כך שהוא אחד ממוציאי לחם מן הארץ, וכיוצא בזה. קשה להאמין שתנאים התכוונו לכך, אך זו משמעותן המילולית של הברכות "בורא מיני מזונות" וכיוצא באלה – ועל כך ראו להלן בסמוך.

3 הכינויים מיודעים מאליהם, ללא תוספת ה"א הידיעה: "א-להינו" מיודע משום שנצמד לו כינוי הקניין "נו", ו"מלך" מיודע משום שהוא נסמך לסומך המיודע, "העולם".

מבחינת תוכן הברכה מתבקשת אפוא הלשון "המוציא לחם מן הארץ" דווקא, שכן המילה "לחם" אינה מיוחדת, וכדי ליידע את המילה "מוציא" יש צורך בה"א הידיעה, כדעת תנא קמא בברייתא [1]. אשר לדעה החלופית, המיוחסת בברייתא שבבבלי לרבי נחמיה [1] ושאוּמְצָה על ידי בר רב זביד [4], נראה שיסודה בניסיון לדמות את הברכה לברכות הנהנין האחרות, שרוב חתימותיהן נפתחות במילה "בורא", ללא ה"א הידיעה. כאמור, ה"א הידיעה הושמטה בברכות אלו משום שבברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה" היידוע הוא אוטומטי, וברכות כגון "בורא מיני מזונות" נוסחו באנלוגיה לברכות אלו, אף על פי שלא היה בהן סומך מיוחד. הוא הדין לברכת "מוציא לחם מן הארץ" למי שנקט בלשון זה בברכה על הפת: נראה שהיידוע הושמט כדי לדמות את הברכה דמיון חיצוני לברכות "בורא פרי העץ" ו"בורא פרי האדמה", מבלי שדקדקו בתחביר המשפטים המרכיבים את הברכות השונות.

הקשיים שבסוגיא

אך לא כן פירש רבא את המחלוקת בין רבי נחמיה לרבנן בסוגיא שלנו. רבא מניח שלוש הנחות בסוגיא שלנו: (א) שמתבקש לשון עבר בברכה על הפת, (ב) ש"מוציא" לשון עבר הוא, (וג) ש"המוציא" לשון הווה הוא, אם כי הוא משמש גם לשון עבר לפי מקצת התנאים.

הנחות אלו של רבא מעלות שתי תהיות:

1. צורת הבינוני בכלל אמנם אינה מתייחסת לזמן ספציפי, כפי שמעידים הפסוקים המובאים כהוכחות לרבי נחמיה ולחכמים [2], אך אין שום סיבה להבחין בזמן בין הצורה המיוחדת לצורה הלא-מיוחדת. גם אם מוצאים צורות מיוחדות בפסוקי המקרא המתייחסות להווה וצורות לא מיוחדות המתייחסות לעבר, כפי שנטען בסוגיא, אין זה אלא מקרה: "מוציא" פירושו מאן דהוא דאפיק או דמפיק – בעבר, בהווה או בעתיד – ואילו "המוציא" פירושו המוציא הידוע, שהוציא, מוציא או יוציא בעתיד. מברכות אחרות – כגון "בורא מיני מזונות", "משמח חתן עם הכלה", "שובר אויבים ומכניע זדים" ו"שומע תפילה" – עולה בבירור שהצורה הלא מיוחדת היא לא דווקא צורת עבר. הסיבה להעדר היידוע בביטוי המקראי "א-ל מוציאם ממצרים" היא המשלב הלשוני של נבואות בלעם השייכות לשירה המקראית,⁴ ואין לכך קשר לזמן עבר.

2. לפי ההסבר של רבא, הן רבי נחמיה הן חכמים תמימי דעים הם שזמן הווה אינו מתאים לברכת המוציא לברכה על הפת. הנחה זו אומרת דרשני: ברכות הנהנין מנוסחות כולן בצורת בינוני, משום שפעולת הבריאה המתוארת בהן היא פעולה מתמשכת: הקב"ה ברא את העולם בששת ימי בראשית, אך הוא ממשיך לברוא פרות אדמה ופרות עץ גם בימינו אנו, כגון אלו שאנחנו אוכלים.

רש"י התייחס לשאלה השנייה ופירש שלשון עבר מתבקש בברכות, משום ש"הא ודאי ברכה הגונה דלשעבר בעינן שהרי כבר הוציא הלחם הזה מן הארץ שהוא בא ליהנות הימנו".⁵ אך מברכות כגון "בורא מיני מזונות" ו"בורא מיני בשמים" ברור שהכוונה בברכות אינה דווקא לדבר "הזה... שהוא בא ליהנות הימנו", אלא לכלל הפרות והמינים, ולבריאה המתמשכת כולה. לשון הווה מתאים, כאמור, לברכה למחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית.

אברהם וייס חידש שהלשונות "דאפיק" ו"דמפיק" אינן מתייחסות לזמן עבר וזמן הווה בהתאמה, כפי שמשמע לכאורה מן הסוגיא. לשיטתו, "דאפיק" הוא צורת פועל, ואין חשיבות להבחנה בין עבר להווה, ואילו "דמפיק" הוא לשון בינוני, דהיינו – לשיטתו – שם עצם. המתבקש בברכות הוא לשון פועל בהווה, כתיאור של הבריאה המתמשכת, והבינוני הלא מיוחד דווקא הוא הפועל בהווה. לעומת זאת, הבינוני המיוחד אינו פועל כלל, אלא שם עצם, ואינו מתאים לברכות.⁶ אך

4 ראו Gesenius' Hebrew Grammar (ed. E. Kautsch, revised A.E. Cowley), Oxford 1910, סעיף 126h.

5 רש"י ברכות לח ע"א, ד"ה דאפיק משמע.

6 א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 47-48.

מלבד העובדה שהפסוקים המובאים בפיסקאות [2-3] מוכיחים שהסוגיא מבחינה בין עבר להווה דווקא, ולא בין פעלים בכלל לשמות עצם, כבר ראינו שברוב הברכות הבינוני מיודע מאלו משום שהוא נסמך לסומך מיודע, ולכן אין להבחנה של וייס שום אחיזה בכללי התחביר.

המקבילות בבראשית רבה ובירושלמי

עיון במקבילות הארץ-ישראליות לסוגיא שלנו מוכיח שהאמוראים סברו שמתבקשת לשון עבר או לשון עתיד דווקא בברכה "המוציא לחם מן הארץ", משום שאם נפרש את המשפט כפי שפירש רש"י, שהקב"ה "כבר הוציא הלחם הזה מן הארץ שהוא בא ליהנות ממנו", אזי מדובר בשקר: הקב"ה לא הוציא את הלחם הזה מן הארץ, אלא הוציא את החיטה מן הארץ, ובני אדם עיבדו אותו לכדי לחם. ברכת "המוציא" מתייחסת אפוא לתקופה אידיאלית שבה הוציא הקב"ה את הלחם הישר מן האדמה, והיינו בימי אדם וחוה בגן עדן או לעתיד לבוא. וכך נאמר בבראשית רבה פרשה טו, סימן ט:

מה היה אותו האילן שאכלו ממנו אדם וחוה? ר' מאיר א' חטים היו, כד לא הוי בבר נשא דיעה אינון אמ' לא אכל ההוא גברא פיתא דחייטין מן יומי. רב שמואל בר רב יצחק בעא קמיה ר' זעירא אמר ליה איפשר חיטים היו, אמר לו הין, אמר ליה והא כת' עץ, אמר ליה מתמרות היו כארזי לבנון. אמר ר' יעקב בר אחא איתפלגון ר' נחמיה ורבנין, ר' נחמיה אמר המוציא לחם מן הארץ שכבר הוציא, ורבנין אמר מוציא שעתיד להוציא יהי פיסת בר בארץ בראש הרים וגו' (תהלים עב טז), לפת תרין אמורין [ר' חננא בר יצחק ור' שמואל בר אמין] חד אמר לפת לא פת היית, ואחרנה לא פת היא עתידה להיות, ר' ירמיה בריך קמיה ר' זירא המוציא לחם מן הארץ וקלסיה, כר' נחמיה אתמהא, אלא שלא לערב את האותיות, מעתה המן הארץ שלא לערב את האותיות.

וכיוצא בזה במקבילה לסוגיא שלנו שבירושלמי ברכות ו א, י ע"א:

רבי יעקב בא אחא אמר: איתפלגון רב נחמן ורבנן. ר' נחמן אמר: המוציא לחם מן הארץ, ורבנן אמרי: מוציא לחם מן הארץ. אתייה אילין פלוגותא כאינון פלוגותא: לפת, רבי חנינא בר יצחק ורבי שמואל בר אימי. חד אמר: לפת, לא פת היתה? וחרנה אמר: לפת, לא פת היא עתידה להיות? יהי פיסת בר בארץ בראש הרים. ר' ירמיה בריך קומי רבי זעירא המוציא לחם מן הארץ וקלסיה. מה, כרבי נחמיה? שלא לערב ראשי אותיות. מעתה, המן הארץ שלא לערב ראשי אותיות! על דעתיה דרב נחמן הבורא פרי הגפן, ועל דעתיה דרבנן בורא פרי הגפן!

מן המקורות הללו עולה שלפי אמוראי ארץ ישראל נחלקו תנאים ואמוראים בשאלה מתי דמתה הפת ללפת. האם פת הייתה צומחת מן האדמה מכבר, בימי גן עדן, או שמא היא עתידה לצמוח מן האדמה לעתיד לבוא? מחלוקת זו באה לידי ביטוי הן בברייתא שלנו, ובה מחלוקת רבי נחמיה וחכמים באשר לנוסח ברכת "המוציא", והן במחלוקת לגבי מדרש השם על המילה "לפת". לגבי ברכת הפת נחלקו רבי נחמיה וחכמים, אך שיטותיהם מוחלפות מאלו שמצאנו בבבלי. רבי נחמיה סבור שמברכים על הפת "המוציא לחם מן הארץ", וחכמים סבורים שברכתה "מוציא לחם מן הארץ". לפי המקורות הארץ-ישראליים דווקא הצורה המיודעת לשון עבר היא, ורבי נחמיה סבור שמברכים "המוציא לחם מן הארץ" משום שהקב"ה הוציא לחם מן הארץ בעבר, בימי גן עדן. בבראשית רבה דברי רבי נחמיה באים להסביר את שיטת רבי מאיר שלפיה אילן שאכל ממנה אדם הראשון חיטה היה, ופירושו של רבי זירא לשיטה זו שלפיו החיטים היו מיתמרות כארזי הלבנון: הרי כיכרות הלחם צמחו על החיטים במקום גרגרי חיטה. כיוצא בזה סבור אחד האמוראים, רבי חנינא בר יצחק או רבי שמואל בר אימי, ששמה של הלפת רומז לכך ש"לא פת היתה?", האם היא לא דמתה פעם לפת, במובן זה שהפת, כמו הלפת, צמחה בימי גן עדן מן האדמה והייתה ראויה לאכילה כמות שהיא?

לעומת זאת, החכמים סבורים שהפת עתידה לצמוח מן האדמה לעתיד לבוא, וזאת על סמך הפסוק "יהי פיסת בר בארץ בראש הרים" (מזמור עב טז) המתפרש כאילו הלחם יצמח לעתיד

לבוא ישירות מן הארץ. לכן הם בירכו "מוציא לחם מן הארץ" דווקא, וצורה זו של הבינוני הלא-מיועד מתפרשת במקורות הארץ-ישראליים כלשון עתיד. וזאת בהתאם לדעה ששמה של הלפת רומז לכך ש"לא פת עתידה להיות?", האם היא לא תהיה דומה לפת בעתיד, במובן זה ששניהם יצמחו ישירות מן האדמה?⁷

הנחת היסוד של המקורות הארץ-ישראליים – שלשון "המוציא" מתייחס לזמן עבר דווקא ולשון "מוציא" מתייחס לזמן עתיד דווקא – אינה מוקשית פחות מן ההנחה ההפוכה של רבא בבבלי. ואדרבה: בבבלי מובאים פסוקים לאישוש ההבחנה הבבלית, ואילו ההנחה הארץ-ישראלית אינה זוכה להוכחה כל שהיא, לא בירושלמי ולא בבראשית רבה.⁸ ושם סברו במקורות הארץ-ישראליים שאי אפשר לכנות את הקב"ה "המוציא לחם מן הארץ" אם טרם התנסה בכך: הכינוי המוציא, בה"א הידיעה, מתאים רק למי שידוע ומפורסם בכך משום שכבר הוציא לחם מן הארץ והראה את כוחו בנדון. אם מדובר בהבטחה לעתיד לבוא בלבד, יש להסתפק בבינוני הלא מיועד "מוציא לחם מן הארץ".⁹

המחלוקת בנוסח ברכת "המוציא" ומחלוקת בית שמאי ובית הלל בנוסח ברכת הנר בהבדלה לפי רבא ולפי עורכי הבבלי

על סמך ההשוואה למקורות הארץ-ישראליים נראה שגם בבבלי ההנחה היא שהקב"ה אינו מוציא בימינו לחם מן הארץ כדרך שהוא בורא את פרות העץ, ולכן אין לברך על הפת בלשון שממנו משתמע שהקב"ה מוציא לחם מן הארץ בזמן הווה. לכן נאמר בסוגיא שרבי נחמיה ורבנן תמימי דעים הם שאין לברך בלשון "דמפיק", בהווה. נראה שרבא ובעל הסוגיא שלנו לא הכירו את המדרש למזמור עב טו שלפיו לעתיד לבוא יצמיח הקב"ה פת מן האדמה.¹⁰ אך המסורת שלפיה עץ הדעת היה חיטה מוזכר בפרק שלנו על ידי רב נחמן בר יצחק (סוגיא כו, "חטה מין אילן", להלן מ"ע"ב – מא ע"א), ואם אמוראי בכל ובעל הגמרא בפירקין הכירו אותה, מן הסתם הם הכירו גם את המסורת שלפיה מן העץ הזה צמחה פת ממש שממנה אכל אדם הראשון.¹¹ בסוגיא שלנו בבבלי הסבירו אפוא שנחלקו רבי נחמיה ורבנן בשאלה אילו מבין שני הלשונות, "מוציא" ו"המוציא", יכול להורות על העבר. לפי רבי נחמיה, רק "מוציא" לשון עבר הוא, ואילו לרבנן הן "מוציא" הן "המוציא" יכולים לשמש לתיאור פעולה בעבר. לכל אחת מן הדעות הללו מובאות ראיות מן הפסוקים.

7 508 כך פירשו רוב מפרשי הירושלמי, "לא..." לשון תמיחה, פתיחה לשאלה רטורית, וכן נראה. לפירוש אחר ראו בראשית רבה, מדה' תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, כרך א, עמ' 139, שורה 6, ד"ה לפת תרין אמורין. וייס (לעיל, הערה 6), עמ' 44-46 ביקש לנתק את ענין הלפת משאלת "מוציא"/"המוציא", וזאת לשיטתו ששאלת עבר/הווה/עתיד כלל אינה עולה בקשר למחלוקת רבי נחמיה וחכמים. הוא מסב אפוא את הדיונים בבראשית רבה ובירושלמי בענין הלפת על שאלה אחרת, הנדונה סמוך לפני כן בירושלמי, אם מברכים על לפת שלוקה הנאפית לכדי כיכר כפת "שהכל" או "בורא פרי האדמה" (ראו להלן, הדיון בסוגיא הבאה, "שלקות", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה"). אך פירושו מבוסס כל כולו על פרשנות למקבילה בתנחומא עקב פיסקא ז הפותחת במילים: "אמר רבי חייא בר יעקב יש מקומות שקורין לפת ליפתותא פיסתא שנאמר יהיה פסת בר בארץ"; לדעתו הביטוי "לפת ליפתותא" שם פירושו לפת של לפתות, עיין שם כל הפירוש. אך נראה ש"לפת" שם היא שם הירק בעברית, "לפת", ועל כל פנים פירושו מוקשה, שכן אין שום הוכחה ממזמור עב טו שמדובר שם בלפת או פת לפתות.

8 בדפוס ראשון ובדפוס נוציה של בראשית רבה ניסו להתמודד עם הבעיה הזאת על ידי הגהת המילה "המוציא" שבדברי רבי נחמיה ל"הוציא", והגהת המילה "מוציא" שבדברי רבנן ל"המוציא": "ר' נחמיה אמר הוציא שכבר הוציא לחם מן הארץ, ורבנן אמר המוציא שהוא עתיד להוציא לחם מן הארץ". אך אין תיעוד לגירסא זו באף כתב יד, וניכר שהיא נועדה לפתור את הבעיה שהזכרנו, וגם להתאים את דעת החכמים בבראשית רבה לדעתם בבבלי ולמנהג הנפוץ.

9 מצאנו מחלוקת רבי נחמיה וחכמים בהקשר שונה במקצת במקור נוסף: במדרש תהלים למזמור קד, סימן יא, מוסבת המחלוקת על מזמור קד יד: "מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ". על כך ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [1].

10 דרשה זו הייתה מוכרת בחוגים אחרים בבבלי, והיא מובאת בבבלי שבת ל ע"ב בשם רבן גמליאל ובכתובות קיא ע"ב בשם רבי חייא בר יוסף. אך בבבלי שבת מלגלג תלמיד על הדרשה של רבן גמליאל, ורבן גמליאל מצביע על כמהין ופטריות הדומות לפת וגרלות בטבע כבר כעת. אפשר שהדור-שיח ההוא משקף ספקנות בבבלי כלפי המסורת האסכטולוגית הזאת, והיא שגרמה לכך שהיא הושמטה מן הסוגיא שלנו.

11 דרשה זו כמעט מתבקשת על פי פשוטה של קללת האדם בבראשית ג יט, "בזעת אפין תאכל לחם", שממנה משתמע שעד לחטא הושג הלחם ללא זעת אפיים, מן הסתם משום שצמח מן האדמה כפרי וכירק.

אך מלבד חילוף השיטות של רבי נחמיה וחכמים, ומלבד המעבר ממחלוקת בעניין עבר/עתיד למחלוקת בעניין עבר/הווה, ישנו הבדל נוסף בין הפרשנות של הבבלי למחלוקת לזו של המקורות הארץ-ישראליים. המקורות הארץ-ישראליים אינם מוציאים את המחלוקת בין תנא קמא לרבי נחמיה מפשוטה: נחלקו התנאים אם יש לברך דווקא "מוציא" או דווקא "המוציא". רבא, לעומת זאת, מוציא את המחלוקת מפשוטה, וטוען שלא נחלקו רבנן על רבי נחמיה שניתן לברך "מוציא", אלא שהוסיפו גם את האפשרות לברך "המוציא", שכן לשיטתם אף הוא יכול לציין זמן עבר.

כיוצא בזה מצאנו שרבא מוציא מפשוטה מחלוקת תנאים נוספת בעניין ניסוח ברכה באותה דרך.¹² במשנה ברכות ח ה נחלקו בית שמאי ובית הלל בנוסח ברכת הנר בהבדלה: "בית שמאי אומרים: שברא מאור האש, ובית הלל אומרים: בורא מאורי האש". עמדת בית שמאי מוסברת בירושלמי ברכות ח ה, יב ע"ב, כעניין מיוחד בנר הבדלה:

על דעתהון דבית שמאי אשר ברא פרי הגפן על דעתיהון דבית הלל בורא פרי הגפן? יין מתחדש בכל שנה ושנה. האש אינו מתחדש בכל שעה.

האש נבראה רק פעם אחת, בעבר, ולכן יש לברך עליה בלשון עבר.

אך בבבלי ברכות נב ע"ב נאמר:

בית שמאי אומרים, שברא כו'. אמר רבא: בברא כולי עלמא לא פליגי דברא משמע, כי פליגי בבורא, בית שמאי סברי: בורא – דעתיד למברא; ובית הלל סברי: בורא נמי דברא משמע. מתיב רב יוסף: (ישעיהו מדה) יוצר אור ובורא חשך, (עמוס ד) יוצר הרים ובורא רוח, (ישעיהו מב) בורא השמים ונוטיהם! אלא אמר רב יוסף: בברא ובורא כולי עלמא לא פליגי דברא משמע, כי פליגי – במאור ומאורי; דבית שמאי סברי: חדא נהורא איכא בנורא, ובית הלל סברי: טובא נהורי איכא בנורא. תניא נמי הכי, אמרו להם בית הלל לבית שמאי: הרבה מאורות יש באור.

גם כאן מוציא רבא את מחלוקת התנאים מידי פשוטה, וגם כאן מסביר רבא שלא נחלקו התנאים בשני הלשונות, אלא דווקא באחד מהם, אם גם הוא מתאים כנוסח הברכה. וגם כאן מצאנו שחלה אי-הבנה בבבל באשר למהות המחלוקת בענייני הזמנים. לגבי "מוציא"/"המוציא" סבורים היו בארץ ישראל ששתי האפשרויות הן עבר/עתיד, ואילו רבא סבר ששתי האפשרויות הן עבר/הווה, ואילו לגבי "ברא"/"בורא" סברו בארץ ישראל ששתי האפשרויות הן עבר/הווה, ואילו רבא סבר ששתי האפשרויות הן עבר/עתיד, אותה התפתחות אבל בכיוון ההפוך.

קשה להאמין שיש כאן צירוף מקרים ורבא שינה פעמים מסורות ארץ-ישראליות בעניין טעם מחלוקת בנוסח הברכה כשהטעמים המקוריים קשורים בזמן: פעם שינה טעמים מקוריים והגיוניים המבוססים על הדיכוטומיה עבר/עתיד לטעמים מוקשים שעניינם עבר/הווה, ופעם שינה טעמים מקוריים הגיוניים המבוססים על הדיכוטומיה עבר/הווה לטעמים מוקשים שעניינם עבר/עתיד.

נראה שבשני המקרים יש לצמצם את דברי רבא למילים "ב־x כולי עלמא לא פליגי, כי פליגי ב־y". דומה שרבא העדיף את ברכת הנר של בית שמאי "שברא מאורי" האש" על פני ברכת בית הלל "בורא מאורי האש" ואת הברכה על הפת שיוחסה במסורת הבבלי לרבי נחמיה, "מוציא לחם מן הארץ", על פני הברכה המיוחסת לחכמים, "המוציא לחם מן הארץ". הסיבה להעדפה ברורה בכל מקרה. כפי שנאמר בירושלמי, יש הבדל בין "בורא פרי הגפן" ל"בורא מאורי האש": "יין מתחדש בכל שנה ושנה. האש אינו מתחדש בכל שעה". הקב"ה "בורא פרי הגפן" בהווה,

12 על הדמיון שבין הסוגיא שלנו לסוגיא בדף נב ע"ב עמד וייס (לעיל, הערה 6), עמ' 37-42, אך הוא שולל את האפשרות לפרש את הסוגיא שלנו על פי הסוגיא היא (עיינו שם, עמ' 48) ומסיק שהסוגיא שלנו הושפעה מן הסוגיא היא בצורה אך לא בתוכן. לשיטתו, כאמור, הסוגיא שלנו אינה עוסקת כלל בזמן עבר לעומת זמן הווה, אלא בפועל לעומת שם עצם, שלא כמו הסוגיא היא שעוסקת בבירור בלשון עבר לעומת לשון הווה.

דהיינו מחדש את פרות הגפן כל שנה. ברם האש נבראה על ידי הקב"ה רק בעבר, ואילו בימינו היא נוצרת על ידי בני אדם. לכן העדיף רבא את ברכת בית שמאי בלשון "אשר ברא מאור[ו] האש".

כיוצא בזה הניחו המקורות הארץ-ישראליים שרבי נחמיה ורבנן סברו שניהם שאין הקב"ה מוציא לחם מן הארץ בימינו, ולכן לשון הברכה מתייחסת לימי בראשית או לימות המשיח. לעומת זאת, נראה שרבא סבר שדין "מוציא לחם מן הארץ" כדין "בורא פרי הגפן", וכשם שהקב"ה מחדש כל עונה את בריאת פרי הגפן כך הוא מחדש גם את בריאת הדגנים, והכינוי "לחם" לדגן הוא כינוי פיוטי המצביע בד בבד על החיטה, הנבראת כל עונה על ידי הקב"ה, ועל הצורה שבה אנחנו אוכלים את החיטה הזאת, צורת הפת. רבא סבר אפוא שרבי נחמיה בירך "מוציא לחם מן הארץ" משום שהשווה את לשון הברכה לשאר ברכות הנהנין, המנוסחות בלשון "בורא...", שהיא לכאורה צורה לא מיודעת. ברכת "מוציא", כשאר ברכות הנהנין, מתייחסת לחידוש הבריאה באופן מתמיד, וזמנה זמן הווה, ואין לחלק בין הנוסח של ברכת "המוציא" לנוסח שאר ברכות הנהנין. ואכן, כפי שהסברנו, אין מחלקים ביניהם, שכן בברכת "בורא פרי הגפן" המילה "בורא" מיודעת מאליה, משום שהיא נסמכת למילה מיודעת, אך כדי ליידע את המילה "מוציא" בביטוי "מוציא לחם מן הארץ" יש להוסיף לה ה"א הידיעה. ברם נראה שרבא, כמו התנאים לפניו שבירכו "מוציא" במקום "המוציא" – רבי נחמיה לפי הבבלי וחכמים לפי המקורות הארץ-ישראליים – לא דקדק בשאלה תחבירית זו, וסבר כמותם שהניסוח "מוציא לחם מן הארץ" מקביל לניסוח "בורא פרי הגפן". אפשר שבעניין זה הוא הושפע גם מתורת ארץ ישראל: כבר הראו חוקרים שרבא מייצג נאמנה את תורת ארץ ישראל בבבל,¹³ ונראה שבכגון זה ביקש לברך "מוציא לחם מן הארץ" משום שיחיד ורבים הלכה כרבים, ובמסורת הארץ-ישראלית זוהי ברכת חכמים ולא ברכת רבי נחמיה.

נמצא שרבא העדיף את ברכת בית שמאי "שברא מאור[ו] האש" על פני ברכת בית הלל "בורא מאורי האש", ואת הברכה "מוציא לחם מן הארץ", שיוחסה בבבל לרבי נחמיה, על פני הנוסח שיוחס לחכמים, "המוציא לחם מן הארץ". אך לא הייתה לו אפשרות לפסוק כבית שמאי במקום בית הלל, או כרבי נחמיה, דעת יחיד, במקום חכמים. לכן קבע שבית הלל מודים לבית שמאי שניתן לברך על נר הבדלה "שברא", אלא שלדעתם ניתן לברך על הנר גם בלשון "בורא", ושחכמים מודים לרבי נחמיה שניתן לברך על הפת "מוציא", אלא שלדעתם ניתן לברך על הפת גם בלשון "המוציא". בכך פתח פתח בפני האפשרות לברך ברכות אלו כבית שמאי וכ"רבי נחמיה" גם בבבל של ימיו.

בעל הגמרא הוא זה שייחס לרבא את הטעמים בשתי הסוגיות, הקשורות בזמן, וזאת על פי המקבילות שבירושלמי. לגבי ברכת הנר הסביר בעל הגמרא אל נכון על פי הירושלמי שנחלקו בית שמאי ובית הלל בשאלה אם המילה "בורא" יכולה להתפרש כעבר בלבד, כמו "שברא". הרי במקרה זה קביעת הירושלמי, שהמחלוקת תלויה בזמן הברכה, מתאימה לקביעת רבא שלא נחלקו לגבי לשון העבר המובהק, "שברא", שהוא תקף, אלא רק לגבי "בורא", אם גם הוא לשון המתאים לברכת הנר.

אך הטעמים הקשורים בזמן בהסבר הארץ-ישראלי למחלוקת התנאים בעניין ברכת "המוציא" לא התאימו כל כך לדברי רבא. גם לגבי מחלוקת זו קבע רבא שלא נחלקו באחד הלשוניות, "מוציא", אלא רק בשני, "המוציא". אך לפי ההסבר הארץ-ישראלי למחלוקת, התנאים שסברו שברכת הפת היא "המוציא" פירשו שרצוי לשון עתיד דווקא, והתנאים שסברו שברכת הפת ישירות מן האדמה, בימי בראשית ולעתיד לבוא, בהתאמה. בעל הגמרא נאלץ אפוא לפשט את ההסבר של מחלוקת רבי נחמיה וחכמים בסוגיא שלנו כדי להתאים אף אותה לדברי רבא. הוא קבע אפוא

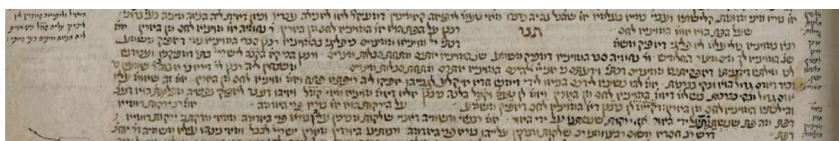
13 ראו צ' דור, תורת ארץ ישראל בבבל, תל אביב תשל"ב, עמ' 11-78; מ' בנוביץ, "עוד דכליא ריגלא דתרמודאי": נר חנוכה בארץ ישראל בימי התנאים והאמוראים", בתוך: תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 68-69.

שגם בעניין בריאת הפת, כמו בעניין בריאת האש, רצוי לנקוט בלשון עבר לכל הדעות. הוא הסביר שלפי רבא "מוציא" לשון עבר הוא, ונחלקו התנאים אם יוצא ידי חובה גם בלשון "המוציא", משום שאף הוא יכול לשמש לשון עבר, או שמא "המוציא" משמש רק לשון הווה, ואם כן הברכה אינה מדויקת, שכן הקב"ה אינו מוציא לחם מן הארץ בימינו כשם שאינו בורא אש בימינו.

אך כאמור, אין בסיס לקביעה הארץ-ישראלית ש"מוציא" לשון עבר הוא, והוא מתייחס להצמחת הפת כמות שהיא בששת ימי בראשית, ו"המוציא" לשון עתיד הוא, והוא מתייחס להצמחת הפת כמות שהיא בימות המשיח, ואין בסיס לקביעת בעל הגמרא שלנו אליבא דרבא ש"מוציא" לשון עבר הוא ו"המוציא" לשון הווה הוא. שתי המילים הן צורות בינוני, וברור גם שרצוי ליידיע אותן כדי שיתאימו לקב"ה דווקא. כפי שפירשנו, מאן דאמר "מוציא" השווה בין ברכה זו לברכות הנהנין המנוסחות בלשון "בורא", וקבע שכשם שאין צורך בה"א הידיעה במילה "בורא" כך אין צורך בה"א הידיעה במילה "מוציא". מאן דאמר "המוציא" הבין אל נכון ש"בורא פרי הגפן" מיוודע הוא מעצמו, הודות לסומך המיוודע "הגפן", אך "מוציא לחם מן הארץ" אינו מיוודע, כיוון שאין למילה "מוציא" סומך מיוודע, ולכן צריך להוסיף לה ה"א הידיעה כדי ליידיע אותה.

המעשה ברבי זירא וההכרעה ההלכתית

לפי זה יש לומר שרבי זירא שיבח את המברך "המוציא" לפי המסופר בירושלמי, או ביקר את המברך "מוציא" לפי המסופר בבבלי,¹⁴ משום שחש או הבין את הצורך בה"א הידיעה כדי ליידיע את המילה "המוציא". הטעמים שיוחסו לרבי זירא בשני התלמודים – הפרדת המילה "העולם", המסתיימת במ"ם, מן המילה "מוציא" לפי הירושלמי, וחידוד וחידוש הלכתי לפי הבבלי, אינם הטעמים המקוריים. ונראה שהכרעת רבי זירא היא גם הסיבה להכרעת הסוגיא בפיסקא [6] לטובת לשון "המוציא", אך לא משום שיש בו חידוד וחידוש הלכתי, כפי שמסביר רבי זירא בסיפור שבסוגיא שלנו [4], ואף לא כדי להפריד בין הדבקים, כפי שמוסבר בירושלמי, ואף לא מן הטעם המוזכר בפיסקא [6] לפי נוסח רוב העדים, "דקיימא לן כרבנן, דאפיק משמע".¹⁵ טעם אחרון זה אינו מדויק משתי סיבות: (א) לפי המקורות הארץ-ישראליים "המוציא" הוא דעת יחיד של רבי נחמיה, ואילו "מוציא" הוא דעת חכמים. (ב) כפי שהסברנו, אין קשר של ממש בין "מוציא" ללשון עבר דווקא. רבי זירא הכריע בצדק כמאן דאמר "המוציא" משום שיידוע דרוש בלשון הברכה, ובמקרה שלנו היידוע מצריך הוספת ה"א הידיעה.

נוסח כ"י מינכן ובשוליו: "באור הוא ואינו מן התלמוד" (ר' הע' 15)

שלבי התהוות הסוגיא

זיהינו, אפוא, שלושה שלבים בהתפתחות המחלוקת בין רבי נחמיה לחכמים בנוסח ברכת "המוציא" ופרשנותה:

1. לדברינו, לא נחלקו התנאים עצמם בשאלת משמעות הברכה: הביטוי "המוציא לחם מן הארץ" הוא ביטוי ציורי, ופירושו שהקב"ה מוציא דגן מן הארץ שנה אחר שנה בדרך הטבע.

14 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [4].
 15 בכ"י מינכן נמחקו המילים "דקיימא לן כרבנן דא" המוציא לחם דאפיק משמע", ונוסף לצדן "באור הוא ואינו מן התלמוד", ובכ"י אוקספורד חסרה פיסקא [6] כולה.

הדגן נקרא באופן פיוטי על שם סופו, לחם, אף על פי שאת הלחם עצמו מכינים בני אדם מן הדגן שהקב"ה מוציא מן הארץ. מאן דאמר "מוציא" דימה ברכה זו לברכת "בורא פרי העץ" וכיוצא בה, ולכן השמיט את ה"א הידיעה, אך לא דקדק בכך, שכן הבינוני "בורא" ברוב ברכות הנהנין מיודע באופן אוטומטי בהיותו נסמך לסומך מיודע. מאן דאמר "המוציא" חש בצדק בצורך ליידע את הבינוני "המוציא" בה"א הידיעה, בהעדר סומך מיודע, על פי כללי התחביר.

2. בירושלמי פירשו מחדש את לשון הברכה הן לרבי נחמיה הן לרבנן, ופירשו את התיאור הזה של הקב"ה באופן מילולי. על כורחך אין הכוונה להווה, אלא לימי בראשית או לימות המשיח. ואכן, לפי שתי מסורות אגדתיות שונות הפת צמחה ישירות מן הארץ בגן עדן והיא עתידה לצמוח ישירות מן הארץ לעתיד לבוא. הכינוי המיודע מתייחס לעבר, שכן אם הקב"ה כבר הוציא לחם מן הארץ הוא ידוע ומפורסם בכך, ואילו הכינוי הלא מיודע מתייחס לעתיד, שכן הקב"ה טרם פורסם בעולם כמוציא לחם מן הארץ, ואין כאן אלא הבטחה לעתיד לבוא.

3. רבא העדיף את לשון "מוציא" וקבע שלכל הדעות יוצאים ידי חובה בברכה זו, ולא נחלקו אלא בלשון "המוציא". בעל הגמרא פירש את דברי רבא לאור דברים דומים שאמר רבא בענין ברכת "בורא מאורי האש" בבבלי ברכות נב ע"ב ובהשפעת התכנים של הסוגיא בירושלמי, וכך יצא שמסקנת הבבלי היא שלא הוציא הקב"ה פת מן הארץ אלא בעבר. "מוציא" לשון עבר הוא לדברי הכול, ומתייחס להצמחת פת ישירות מן הארץ בימי בראשית, אך נחלקו אם "המוציא", שהוא לשון הווה, יכול להתייחס גם לזמן עבר.

עיוני פירוש

[1] **תנו רבנן: מה הוא אומר? המוציא לחם מן הארץ, רבי נחמיה אומר: מוציא לחם מן הארץ.**

במדרש תהלים למזמור קד, סימן יא, מוסבת מחלוקת רבי נחמיה וחכמים על מזמור קד יד: "מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם להוציא לחם מן הארץ". וזה לשון המדרש:

להוציא לחם מן הארץ. ר' יעקב בר אחא ר' נחמיה ורבנן ר' נחמיה אומר ראה לשון שהתקינו חכמים בברכת המוציא, שהוא מוציא לחם מן הארץ, ורבנן אמרי שהוא עתיד להוציא, שנאמר יהי פיסת בר בארץ.

רבי נחמיה סבור היה שלשון "להוציא", על אף היותו צורת מקור, משמעו כלשון שהתקינו חכמים בברכה "המוציא".¹⁶ לדעת רבי נחמיה, משמעות הפסוק היא שכשם שהקב"ה מצמיח חציר לבהמה כך הוא מוציא בימינו לחם לבני האדם מן הארץ, והחיטה נקראת "לחם" משום שסופה להיעשות לחם. רבנן, לעומת זאת, אומרים שצורת המקור "להוציא" שבפסוק בתהילים מתייחס לעתיד לבוא: הקב"ה מצמיח חציר לבהמה ועשב לעבודת האדם בהווה, אך הוא עתיד להוציא לחם מן הארץ בימות המשיח. לפי זה אין למחלוקת שום קשר לנוסח ברכת "המוציא".

לאור הקשיים שנתגלו בניסיונות להתאים את המחלוקת בין רבי נחמיה ורבנן לנוסח הברכה "המוציא", והקשיים בהבנת ההבחנות הבאות לידי ביטוי בירושלמי ובבראשית רבה מצד אחד, ובבבלי מצד שני, יש מקום לשקול את האפשרות שאכן נחלקו רבי נחמיה ורבנן בפירוש הפסוק דווקא, ודבריהם הוסבו אחר כך על נוסח הברכה. ואף על פי כן, בסופו של דבר קשה להניח שמחלוקת רבי נחמיה ורבנן הוצאה מהקשרה והשתבשה לכדי המחלוקת המוקשית בעניין נוסח הברכה כפי שהיא באה לידי ביטוי בירושלמי ובבראשית רבה, והמחלוקת נשתמרה בצורתה

16 ולא כפי שהגיה ש' בובר במהדורתו על אתר, ניו יורק תש"ח, עמ' רכב, הערה מ, על פי הירושלמי; עיינו שם.

המקורית דווקא בחיבור איטלקי מימי הביניים. לכן נראה שבעל המדרש התבסס על סוגיית הבבלי ועל בראשית רבה, אך הוא ביקש לנסח מחדש את המחלוקת בעניין נוסח הברכה כמחלוקת פרשנית על הביטוי "להוציא לחם מן הארץ". הוא פירש את עמדת רבי נחמיה בבבלי כפי שפירשה רש"י: "מוציא" לשעבר משמע, ו"הא [=לשעבר] ודאי ברכה הגונה דלשעבר בעינן שהרי כבר הוציא הלחם הזה מן הארץ שהוא בא ליהנות הימנו",¹⁷ ואת עמדת החכמים פירש כפי שפירשו בירושלמי ובבראשית רבה, "שהוא עתיד להוציא", ונקט בפסוק המובא במקורות ההם, מזמור עב טז: "יהי פסת בר בארץ".

[4] **משתבחין ליה רבנן לרבי זירא את בר רב זביד אחוה דרבי שמואל
בר רב זביד דאדם גדול הוא, ובקי בברכות הוא. אמר להם:
לכשיבא לידכם הביאווהו לידי. זמנא חדא איקלע לגביה, אפיקו ליה
ריפתא, פתח ואמר מוציא. אמר: זה הוא שאומרים עליו דאדם גדול
הוא ובקי בברכות הוא?**

במקבילה בירושלמי ברכות ו א, י ע"א: "ר' ירמיה בריך קומי רבי זעירא המוציא לחם מן הארץ וקלסיה". נראה פשוט שמדובר בשני גלגולים של סיפור אחד, ולא בשני מעשים שהיו כפי שהציע אברהם וייס.¹⁸ אפשר שבארץ ישראל המירו סיפור בבלי על רבי זירא לפני עלותו לארץ ישראל, ובו ביקורת של רבי זירא על תלמיד בבלי לא מוכר, בסיפור ארץ-ישראלי שבו שיבח רבי זירא את תלמידו המובהק בארץ ישראל, הבבלי רבי ירמיה – אם כתחליף חיובי לסיפור המקורי השלילי, ואם כנספח לסיפור המקורי השלילי הבא להנגיד בין שבחו של רבי זירא לתלמידיו בארץ ישראל לבין ביקורתו כלפי תלמידיו בבבל לפני עלותו ארצה.

17 רש"י ברכות לח ע"א, ד"ה דאפיק משמע.

18 וייס (לעיל, הערה 6), עמ' 99.